

Verantwoording van de digitale uitgave van de Liesveltbijbel

door Hans Beelen

Bron

De uitgave betreft de digitale versie van de Liesveltbijbel die is verschenen in het jaar 1542. De titel luidt:

Den Bybel met groter neersticheyt ghecorrigeert, ende op dye canten ghesedt den ouderdom der werelt, ende hoe langhe die gheschiedenissen ende historien der Bybelen, elc int sijne voor Christus gheboorte gheweest sijn, ende daer bi vergadert wt Fasciculus temporum, ende wt dye Cronike van alder werelt, die principael historien der machtiger Heydenscher Conincrijcken, daer die heylige scrift oock dicwils af vermaent, Nv ooc laetstwerf met groter neersticheyt ghecorrigeert, wt die alder oudtste ende geapprobeertste Copien, die welcke ghedruct sijn Cum Gratia et Priuilegio. Ende dat inhoud bouen elcken capittel des seluen Capittels, soo wel des ouden Testaments als des nieuwen Testaments Met noch sommige schoone verclaringhen op dye canten, dye op dander noyt gheweest en sijn.

Deze digitale editie geeft de volledige bijbeltekst, inclusief de voorrede, de Tafel der epistelen en evangeliën, de registers, de kanttekeningen, de samenvattingen en alle andere begeleidende teksten. Als 'legger' is gebruikgemaakt van een exemplaar dat berust in het Bijbels Museum te Amsterdam. Dit exemplaar is in bruikleen van de bibliotheek van het Nederlands Bijbelgenootschap (signatuur: 1 A 1) en behoort tot een van de twee uitgaven van de editie die de drukker/uitgever Jacob van Liesvelt in 1542 in Antwerpen heeft gepubliceerd (vgl. A.A. den Hollander: *De Nederlandse bijbelvertalingen 1522-1545* (Nieuwkoop 1997), nr. 72a; www.bibliasacra.nl, nr. 1542.B.dut.JvL.b). Fotoscans van dit exemplaar zijn door het Nederlands Bijbelgenootschap op internet gepubliceerd op de website www.bijbelsdigitaal.nl.

De elektronische bibliografie van in de Lage Landen gedrukte bijbels www.bibliasacra.nl somt van deze uitgave acht exemplaren op, die zich bevinden in wetenschappelijke en openbare bibliotheken in Nederland en in België. Het exemplaar van deze uitgave dat onder de signatuur 5 B 4 in het Museum Meermanno-Westreenianum berust, is bij leesproblemen en beschadigingen in het NBG-exemplaar voor deze editie gebruikt als tweede legger (zie hieronder: *Gevolgde werkwijze bij het digitaliseren*).

Achtergrond van het Bijbeldigitaliseringsproject

In juni 2007 heeft Nicoline van der Sijs in verschillende media een oproep gedaan voor hulp van vrijwilligers bij het digitaliseren van de Statenvertaling 1637. Het zogenaamde Bijbeldigitaliseringsproject is inmiddels uitgebreid met andere laatmiddeleeuwse en vroegmoderne bijbelvertalingen, waarvan het NBG de afbeeldingen op internet heeft geplaatst: de Delftse bijbel uit 1477, de Leuvense bijbel uit 1548, de Deux-Aesbijbel van 1562 en de Lutherse bijbelvertaling van 1648. Tevens wordt er gewerkt aan een digitale versie van de Vorstermanbijbel (1528/1531), het Nieuwe Testament van Jan Utenhove (1556), de Biestkensbijbel (1560) en de tweede druk van de Statenvertaling uit 1657. Andere deelprojecten zijn o.m. de Psalmen van Datheen en de Heidelbergse Catechismus (1566), de Psalmen van Willem van Haecht (1583), de Psalmen en Lofzangen van Marnix van Sint Aldegonde (1591) en *Het boek der psalmen, nevens de gezangen bij de hervormde kerk van Nederland in gebruik* (1773). In 2009 zijn de werkzaamheden van de vrijwilligers die meewerken aan het digitaliseren, ondergebracht in de SVNT (Stichting Vrijwilligersnetwerk Nederlandse Taal).

Een apart project vormt de Friese bijbelvertaling van dr. G.A. Wumkes uit 1943, waarvan de gedigitaliseerde versie te vinden is op de website van de Digitale Historische Bibliotheek Friesland (www.wumkes.nl) en op de website www.biblija.net. Ook aan de digitalisering van de *Bibel, út de oarspronklike talen op 'e nij yn it Frysk oerset* (1978) wordt momenteel gewerkt. De digitalisering van deze Friese bijbelvertalingen wordt tevens gesteund door de Fryske Akademy.

Het Bijbeldigitaliseringsproject wordt gesteund door de Digitale Bibliotheek voor de Nederlandse Letteren (dbnl), het Instituut voor Nederlandse Lexicologie (INL), het Nederlands Bijbelgenootschap (NBG) en de Nederlandse Taalunie. De digitale tekstuitleg van de Liesveltbijbel wordt gepubliceerd op de websites van de dbnl en het NBG, waarbij iedere instelling een andere vormgeving en andere zoekmogelijkheden biedt.

Medewerkers aan de digitale uitgave van de Liesveltbijbel.

Aan het overtikken en tot driemaal toe corrigeren van de tekst van de Liesveltbijbel hebben 55 mensen een bijdrage geleverd. De medewerkers hebben een of meer porties van de tekst van de Liesveltbijbel overgetikt. Een portie bestond uit gemiddeld 10 pagina's bijbeltekst. Een aantal van de medewerkers heeft zich, vaak naast de overtikwerkzaamheden, beziggehouden met de correctie van door anderen overgetikte porties; in onderstaande lijst is dit achter de desbetreffende namen toegevoegd.

Coördinatie:

drs. Hans Beelen, Oldenburg (D)

Medewerkers:

Nieke Aalders-Warffemius, Voorburg (NL)

drs. Zayd Abdullah, Den Haag (NL)

drs. M.P. Angenent MPA, Utrecht (NL)

drs. Sybe Bakker, Groningen (NL) (*corrector*)

dr. Ingrid Biesheuvel, Rijswijk (NL) (*corrector*)

mr.drs. Jan Blok, Bergen (NL)

Kees Blom, Epe (NL)

Jan P. Bom, Ermelo (NL)

drs.ing. DickJan Braggaar, Assen (NL)

drs. Frans van den Brink, Zeist (NL)

Willem H.D. Delhaas, Assen (NL)

Krijn van Dijk, De Lier (NL)

drs. Dirkje Ebbers, Culemborg (NL)

ir. J.F. (Jan) Entrop, Tiel (NL)

drs. A.J. (Bram) Ettema, Wassenaar (NL)

drs. Annalies van Haften, Maastricht (NL)

M.N. den Harder, Soest (NL)

Ruud Hendrickx, Brussel (B) (*corrector*)

Gabe G. Hoekema, Haren (NL)

mr. Frits Houtman, Berg en Dal (NL)

drs. Lenneke Ingenegeren-Boesveld, Bussum (NL)

drs. Mieke de Jong, Elst (NL)

drs. Immie van Kalken, Amsterdam (NL)

dr. J.J. (Jantien) Kettenes-van den Bosch, Putten (NL) (*tevens corrector*)

Nel Kouwenhoven, Dordrecht (NL)
Bram Laport, Middelburg (NL) (*corrector*)
Tineke van der Laan, Rome (I) (*tevens corrector*)
Marja van der Linden-Taal, Heinkenszand (NL) (*corrector*)
drs. J. (Jenny) Mateboer, Utrecht (NL)
Brenda Mudde, Amsterdam (NL)
Huib Neven, Krimpen aan den IJssel (NL)
Ans van Nifterick Post, Rijswijk (NL)
Gerard Oevering, Dordrecht (NL)
Elly Pijpers, Rotterdam (NL)
drs. M.S.L. Plokker, Driebergen (NL)
Henk van de Rest, Alphen N.B. (NL)
Jan de Ridder, Roosendaal (NL)
dr. Willem Rump, Nieuwegein (NL)
drs. Jef Schaap, Zaltbommel (NL)
dr.ir. Frits Schutte, Goor (NL) (*tevens corrector*)
drs. Carri Sijssens, Maarn (NL)
Ton van der Steenhoven MA, Ouderkerk aan den IJssel (NL) (*tevens corrector*)
drs. Poul Stolp, Oss (NL)
dr. Pieter van Thiel, Bennebroek (NL)
drs. Ingrid Vedder, Bunnik (NL)
Louis Vermeulen, Rotterdam (NL)
Wim Visser, Castricum (NL)
Wim Vroon, Breukelen (NL)
drs. J.M.A. (Koos) van der Werff, Rotterdam (NL)
drs. Conny Wesdijk, Breda (NL)
drs. Frans Wetzels, Breda (NL) (*corrector*)
drs. Joke van der Wey, Amsterdam (NL)
drs. Dirk van Wolferen, Goor (NL)
Jeltje Zijlstra BA, Haarlem (NL)

Een aantal personen verdient bijzondere vermelding vanwege hun meer dan gemiddelde bijdrage. Rien den Harder, Tineke van der Laan en Gerard Oevering hebben een uitzonderlijk groot aantal porties getranscribeerd; Sybe Bakker, Ingrid Biesheuvel, Bram Laport, Marja van der Linden-Taal, Frits Schutte, Ton van der Steenhoven en Frans Wetzels hebben de eerste correctie op zich genomen; Ingrid Biesheuvel heeft bij leesproblemen in de eerste legger het Meermanno-exemplaar van de Liesveltbijbel dikwijls en met vrucht geraadpleegd; Marja van der Linden-Taal heeft een uitzonderlijk aantal porties voor de tweede keer gecorrigeerd; Ruud Hendrickx, Jantien Kettenes, Tineke van der Laan, Frits Schutte en Marja van der Linden-Taal hebben alle porties nogmaals gecorrigeerd en tot bijbelboeken samengesmeed.

Voor het Bijbeldigitaliseringsproject is een besloten e-maildiscussiegroep opgericht waarin de projectmedewerkers informatie met elkaar uitwisselen. Het Nederlands Bijbelgenootschap heeft fotoscans ter beschikking gesteld van het exemplaar van de Liesveltbijbel dat in het Bijbels Museum berust, alsmede van een Liesveltdruk uit het jaar 1612. Het INL heeft, met Dick Wortel als webbeheerder, voor vrijwilligers en geïnteresseerden een apart onderdeel van zijn website ingericht, en ook verder ondersteunende werkzaamheden verricht.

De totstandkoming en de ontvangst van de Liesveltbijbel

In de eerste helft van de zestiende eeuw is in de Lage Landen een duidelijke groei van de boekproductie waar te nemen, waarin de Zuidelijke Nederlanden, met name de metropool Antwerpen, het grootste aandeel hebben. Uit bibliografisch onderzoek is bekend dat in de periode 1500-1540 51 drukkers in de Noordelijke en 82 in de Zuidelijke Nederlanden werkzaam waren. De 66 Antwerpse boekdrukkers namen met 2254 edities 55 % van de totale boekproductie in de Nederlanden voor hun rekening. Voor ruim de helft bestond deze boekproductie uit theologische werken. De welvarende Nederlanden met hun hoge urbanisatie- en alfabetiseringsgraad huisvestten een leespubliek met een grote belangstelling voor stichtelijke teksten. Een bijzonder sterke groei valt dan ook te constateren voor de bijbels, waarvan het aandeel in de totale boekproductie tussen 1500 en 1540 procentueel stijgt van 1,6 naar 6 %. Uitgaande van het productievolume en niet van het aantal titels maakten bijbels in de periode 1477-1540 maar liefst 20 % van de totale boekproductie uit. In *De Nederlandse bijbelvertalingen 1522-1545* (1997) deelt A.A. den Hollander mee dat er in het door hem onderzochte tijdvak tachtig verschillende bijbeldrukken verschenen, waaronder zeventien volledige bijbels, alle in folio-formaat. Den Hollander schat dat er in de Lage Landen in de periode 1520-1566 ca. 200.000 exemplaren van Nederlandstalige bijbeluitgaven zijn verspreid, op een bevolking van ca. 5 miljoen mensen.

De Antwerpse drukker, uitgever en boekverkoper Jacob van Liesvelt (rond 1498-1545) behoort met een productie van ruim zeventig edities tussen 1520 en 1544 tot de middelgrote drukkers van zijn tijd. Zijn – vrijwel geheel Nederlandstalige – fonds omvat naast theologische werken, ordonnantien en almanakken ook een keizerlijk plakkaat tegen de wederdopers en een editie van de eerste bundel *Refereinen* van de fel antireformatorische dichteres Anna Bijns. In 1540 drukte hij voor de Brusselse boekverkoper Marck Martens twee uitgaven van een nieuw plakkaat tegen de ketterij. Andere werken, waaronder een gebedboek met een Nederlandse vertaling van Erasmus' *Precatio dominica* en enkele Erasmus-edities, belandden op de index van verboden boeken. In kerkelijk-theologisch opzicht vertoont Liesvelts fonds aldus een gemengde samenstelling. Kennelijk wilde de uitgever-zakenman met zijn uitgaven inspelen op de leesbehoeften van verschillende groeperingen.

De negentien bijbeledities die door hem op de markt zijn gebracht, beslaan ruim een kwart van de totale fondsslijst. Daarmee is Jacob van Liesvelt de grootste leverancier van Nederlandse bijbelvertalingen in de eerste helft van de zestiende eeuw.

In 1526 bracht Jacob van Liesvelt te Antwerpen de eerste complete gedrukte Nederlandse bijbel op de markt, *Dat oude ende dat nieuwve testament*. Deze 'Liesveltbijbel' – aldus de naam waaronder de bijbels van Jacob van Liesvelt later bekend werden – had nog geen versindeling, deze zou pas in het midden van de zestiende eeuw in gebruik komen. Om het terugvinden van passages te vergemakkelijken, was ieder hoofdstuk verdeeld in stukken die in de marge worden aangeduid door de letters A-G. De met 65 houtsneden verluchte folio-bijbel bood een tekst die in veel opzichten terugging op Maarten Luther, die enkele jaren eerder begonnen was met zijn Duitse bijbelvertaling. Zo bood Liesvelt o.m. van de boeken Genesis-Deuteronomium een tekst die via een eerdere Nederlandstalige editie terugging op Luthers vertaling van de Pentateuch uit 1523, waarbij Liesvelts tekst op enkele punten opnieuw naar het Duits was verbeterd. De boeken Jozua tot en met Esther waren de eerste Nederlandse vertaling van Luthers eerste editie van 1524, evenals de tekst van Job tot en met het Hooglied. Jona is vertaald uit de Luthereditie van 1526, en het Nieuwe Testament was een nieuwe vertaling van de Luthertekst naar de tweede editie van 1522. Voor de overige gedeelten maakte Van Liesvelt gebruik van bestaande vertalingen of liet hij nieuwe vertalingen uit de Vulgata maken. In de eerste uitgave van de Liesveltbijbel zijn slechts enkele kanttekeningen opgenomen met verwijzingen naar thematisch overeenstemmende schriftplaatsen.

Op de titelpagina van de Liesveltbijbel van 1526 vinden we nog niet het predicaat *Cum Gratia et Priuilegio*, waarmee aangeduid werd dat de autoriteiten toestemming verleend

hadden voor het drukken. Kennelijk heeft Liesvelt het privilege iets later verworven en het vervolgens onder de titel van alle latere uitgaven geplaatst. De Bruin vermoedt dat het stadsbestuur van Antwerpen “in een periode, dat bepaalde overheidspersonen een iets lankmoediger houding tegenover drukkers van ketterse boeken aannamen, zijn goedkeuring niet [heeft] willen weigeren”. Bij de editie van 1542, die thans is gedigitaliseerd, zou deze tolerante houding van de autoriteiten echter in het tegendeel verkeren.

In 1532 publiceerde Liesvelt wederom een complete bijbeleditie, met een gewijzigde titel: *Den Bibel met grooter neersticheyt gecorrigeert, ende op die canten gheset den ouderdom der werelt, ende hoe lange die gheschiedenissen ende historien der Bibelen elck int zijn voor Christus gheboorte gheweest zijn, ende daer bi vergadert uut Fasciculus temporum, ende uut dye chronike van alder werelt, die principael historien der machtiger heydenscher conincrijcken, daer die heylige scrift oock dickwils af vermaent, tot een claerder verstant der Bibelscher historien, ende oock een onderscheyt der tijden te hebben. Cum gratia et Privilegio.* Ook met deze bijbel poogde Liesvelt een actuele Luthervertaling te leveren. Zo waren thans ook de profeten naar Luther vertaald, op Baruch na, dat nog niet door Luther was bewerkt. De tekst van het Nieuwe Testament is geheel gebaseerd op de tekst in de editie van Adriaen van Berghen uit 1524. De in deze edities opgenomen voorrede, beginnend met de woorden: “Aenghesien dat die ongeleertheit ende simpelheit van veel menschen”, is een uittreksel in het Nederlands van Luthers voorrede bij diens Oude Testament van 1523, waarin Luther zijn visie op de bijbel ontvouwt door te betogen dat het Oude Testament niet alleen bijbelse geschiedenissen bevat, maar tevens preludeert op de vervulling en genade die in het Nieuwe Testament worden verkondigd, “als die wendeldoecken daer Cristus in gewonden leyt”. Het aantal houtsneden was met 110 bijna verdubbeld. Boven de hoofdstukken zijn korte inhoudsopgaven geplaatst, het aantal kanttekeningen met verwijzingen is toegenomen en in de marge zijn ook enkele tijdrekenkundige aantekeningen geplaatst. Herdrukken verschenen in 1534 en 1535.

In 1538 verscheen een bijbeleditie op naam van “Hansken van Liesvelt”, waarvan de tekst is gebaseerd op de edities uit 1532 en 1535. Voor de sierrand op het titelblad van het Nieuwe Testament en voor een aantal houtsneden in het Oude Testament werd gebruikgemaakt van de blokken van eerdere Liesveltedities. Het aantal illustraties nam toe tot 228.

In 1542 brengt Liesvelt maar liefst twee complete bijbeluitgaven tegelijk op de markt. Op de titelpagina wordt thans vermeld: *Nv ooc laetstwerf met groter neersticheyt gecorrigeert wt die alder oudtste ende geapprobeertste Copien, die welcke gedruckt sijn. Ende dat inhout bouen elcken capittel des seluen Capittels, soo wel des ouden Testaments als des nieuwen Testaments. Met noch sommige schoone verclaringen op dye canten, dye op dander noyt geweest en sijn.* De laatste zin wordt in de eerdere edities niet aangetroffen. De beide uitgaven van het jaar 1542 bevatten wederom de Lutherse voorrede die reeds was afgedrukt in de bijbels van 1532, 1534, 1535 en 1538. De tekst gaat terug op de editie van Hansken van Liesvelt uit 1538.

Reeds in de achttiende eeuw wijst de bijbelverzamelaar en -kenner Isaac le Long op tekstuele verschillen tussen de twee uitgaven van het jaar 1542: “In ’t nauwer onderzoeken, dat sommige Exemplaren noch wat beter dan andere uytzaagen, heb ik bevonden, dat’er tweederlye Drukken zyn, achter welke staat geprint *den 3. Juny* Ao. 1542. waar van de tweede Druk eenigsints beschaafder van Letter is, en gemaklyk kan onderscheyden worden. Waar uyt blijkt dat’er groote quantiteit van desen Druk zyn aangelegt, en dat de Drukker sulks, om het baatsuchtige nadrukken van andere te beletten, hier meede heeft poogen te verbergen.” Le Long veronderstelt hier dat Liesvelt zijn werk in een grote oplage op de markt heeft gebracht om roofdrukkers de wind uit de zeilen te nemen.

Ter illustratie van de verschillen tussen de twee uitgaven een fragment uit Genesis (12:1-6):

Den Hollander (1997) nr. 72a, bibliasacra 1542.B.dut.JvL.b (geraadpleegd exemplaar: 's-Gravenhage MMW 5 B 4):

ENde die HEERE sprack tot Abram. Gaet wt ws vaders lant, ende van v maechschappen, ende wt ws vaders huys, in een landt dat ic v thoonen sal, ende ic sal v tot eenen grooten volcke maken Ende ick sal v gebenedien, ende ic sal uwen naem groot maken, Ende ghi sult een gebenedidinge sijn, Ic salse gebenedien die v gebenedien, ende veruloecken die v veruloecken, ende in v sullen gebenedijt worden alle geslachten der aerden.

Doen ghinc Abram wt, alsoot hem die HERE beuolen hadde, ende Lot tooch met hem. Abram was .lxxv. iaer out, doen hi wt Haran tooch. Also nam Abram zijn wijf Zarai, ende Lot sijns broeders soon met alle haerder hauen die si ghewonnen hadden, ende sielen die si geuoet hadden, in Haran, ende reysden wt na dat lant Canaan. Ende als si in dat selue lant comen waren, doorleet hi door dat lant totter stadt van Sichim, ende totten dale More, Want te dien tijt woonden daer Cananiten int lant.

Den Hollander (1997) nr. 72, bibliasacra 1542.B.dut.JvL.a (geraadpleegd exemplaar: Amsterdam BVU XC 05046):

ENde die HERE sprack tot Abraham, Gaet wt ws vaders landt, ende van v maechschappen, ende wt ws vaders huys, in een lant dat ick v thoonen sal, ende ick sal v tot eenen grooten volcke maken, ende ick sal v ghebenedien, ende ick sal uwen naem groot maken, Ende ghi sult een gebenedidinge sijn, Ic salse gebenedien die v gebenedien, ende veruloecken die v veruloecken, ende in v sullen gebenedijt worden alle geslachten der aerden.

Doen ginc Abram wt, alsoot hem die HERE beuolen hadde, ende Lot tooch met hem. Abram was .lxxv. iaer out, doen hi wt Haran tooch. Also nam Abram zijn wijf Zarai, ende Loth zijns broeders soon met alle haerder hauen die si gewonnen hadden, ende sielen die si geuoet hadden, in Haran, ende reysden wt na dat lant Canaan. Ende als si in dat selue lant comen waren, doorleet hi door dat lant totter stat van Sichim, ende totten dale More, Want te dien tyde woonden daer Cananiten int lant.

We zien enkele kleine verschillen in de spelling en het gebruik van breviaturen. Bij andere pagina's lijkt het zetsel van de twee uitgaven van het jaar 1542 weer volkomen identiek; kennelijk is er ook gewerkt met staand zetsel. Dit werpt een interessant licht op de productiewijze van Jacob van Liesvelt, die zeker nader onderzoek verdient.

Aan de tekst van beide uitgaven van 1542 werden, zoals in de slotzin van de titel in het oog springend was aangekondigd, meer kanttekeningen toegevoegd. Vele daarvan vertoonden een onmiskenbaar protestantse signatuur. Enkele voorbeelden:

* bij Matteüs 4:17: Penitencie doen, dat is berou hebben, ende dat quaet leuen laten wt liefden der gherechticheyt, ende versaken der sonden act.

* bij Matteüs 7:15: Valsche propheten sijn predicanten die dat woordt Goods verkeeren. Scaeps cleedren, dats wtwendige gheueysde heylicheyt.

* bij 1 Timoteüs 4:8: Godsalicheyt is, die eere diemen God sculdich is, dat is in hem alleen te betrouwen.

* bij Kolossenzen 1:2: genade dats vergeuinge der sonden door cristum, vrede dat is dat in ons is te weten dat wi seker gelouen door cristum salich te sijn

* bij 1 Petrus 2:5: opten steen getimmert sijn, is alle onse hope setten op cristum alleen.

Deze en dergelijke reformatorisch getinte *verclaringen op dye canten* zouden de uitgever fataal worden. Van Liesvelt was al eerder in aanraking geweest met de justitie. In 1536 had

hij zich moeten verantwoorden voor het drukken van een bul van paus Paulus III zonder dat hem daarvoor de vereiste toestemming was verleend. In 1542 werd hij aangeklaagd voor het uitgeven van het boekje *Troostinghe der godlycker scrift*, waarbij Van Liesvelt kon aantonen dat dit werk alleen bestond uit uittreksels uit andere boeken die nooit verboden waren. In 1545 nam de kettervervolging toe. Door de schout van Antwerpen werd een rechtsvervolging ingesteld omdat in de kanttekeningen van Liesvelts bijbel te lezen stond dat de zaligheid uitsluitend van Christus komt. Op 27 november werd de aanklacht door de stedelijke rechtbank ontvankelijk verklaard, hetgeen gelijkstond met het uitspreken van het doodvonnis. De dag daarna is Jacob van Liesvelt onthoofd. Uit de processtukken blijkt volgens De Bruin/Broeyer dat hij wegens de kanttekeningen is veroordeeld, niet, zoals vroeger wel beweerd, vanwege een illustratie bij Matteüs 4:3, waarop de duivel staat afgebeeld in monnikspij met een rozenkrans om zijn middel. In andere publicaties (o.m. François 2005) wordt benadrukt dat vooral het feit dat Liesvelt de gewijzigde herdrukken van zijn bijbel zonder toestemming bleef voorzien van het predicaat *Cum gratia et privilegio* de autoriteiten een doorn in het oog moet zijn geweest.

Dat de Liesveltbijbel van 1542 in het jaar 1546 op de Leuvense index werd geplaatst, kon niet verhinderen dat deze bij de gereformeerden tot 1556 in gebruik bleef. De luthersen en de doopsgezinden hebben de Liesveltbijbel gebruikt tot het verschijnen van de Biestkensbijbel in 1560. Isaac le Long deelt van de Liesveltbijbel van 1542 mede: “Egter zyn de meeste deser Exemplaren, die wy hebben, en gesien hebben soo elendig gehaavent geweest, dat men sien konde datse door neerstige Leesers gebruykt waren.” (*Boek-Zaal der Nederduitsche Bybels*. Tweede uitgave. Hoorn 1764, p. 567). In de jaren 1559, 1560, 1562, 1564 en 1569 verschenen nog eens vijf uitgaven, naar de ‘oprechte Copye van Liesveldt’, echter zonder vermelding van drukker en plaats van uitgave.

Ook na de jaren zestig van de zestiende eeuw bleef de Liesvelt in gebruik. Le Long vermeldt na 1569 nog achttien folio-uitgaven van de Liesveltbijbel, waarvan de eerste in 1581 bij Dirks Mulen te Rotterdam, de twee laatste in 1629 te Hoorn en Amsterdam verschenen. Alleen al in 1616 verschenen te Amsterdam, Nijmegen en Arnhem vier edities. In deze latere edities is de bijbeltekst in uiterlijk opzicht enigszins aangepast. Ter illustratie volgen hier de reeds geciteerde verzen Genesis 12:1-6 naar de Liesveltbijbel, die in 1612 te Amsterdam verscheen bij Willem Jansz. Stam:

ENde de Heere sprac tot Abram: Gaet uyt ws vaders lant, ende van u maechschappen, ende uyt ws vaders huys, in een landt dat ick u toonen sal. Ende ick sal u tot eenen grooten volcke maken, ende ick sal u ghebenedijden, ende ick sal uwen naem groot maken, ende ghy sult een ghebenedijdinghe zijn. Ick salse ghebenedijen, die u gebenedijen, *ende* vervloecken die u vervloecken. *Ende* in u sullen gebenedijt werden alle geslachten der Aerden. Doe ginc Abram uyt alsoot hem de Heere bevolen hadde, *ende* Loth tooch met hem. Abraham was lxxv. Iaer out doe hy uyt Haran trock. Also nam Abram zijn wijf Sarai, *ende* Loth zijns broeder soon met alle haerder haven dat sy gewonnen hadden, *ende* zielen die sy ghevoet hadden in Haran, *ende* reysden uyt na dat landt Canaan. Ende als sy int selve landt comen waren, tooch hy door dat Landt, totter Stadt van Sichem, *ende* tot den dale More: Want ten dien tijden woonden daer Cananiten int landt.

Met name de spelling, de interpunctie en de grammaticale vormen, soms ook de woordkeus, zijn vergeleken met de editie 1542 gewijzigd.

De uit de herdrukken naar voren komende gehechtheid aan de Liesveltbijbel tijdens en na de Opstand houdt ongetwijfeld verband met identificatie en medelijden met Liesvelt als het toonbeeld van de dappere drukker die de uitgave van zijn reformatorische bijbel met de dood moest bekopen. De boekwinkel van de Hoornse uitgever Zacharias Corneliuszoon had als uithangbord: ‘Bij Zacharias Cornelisz. In de Liesveldtsche bijbel.’ Ook in Amsterdam

kwamen dergelijke uithangborden voor. Nog in de tijd van Le Long bevonden zich in de Amsterdamse Warmoesstraat drie herbergen die naar de Liesveltbijbel waren genoemd.

De gereformeerde voorman Abraham Kuyper schreef: “Die bijbel is het, over wiens bladen onze vaders hunne tranen geweend, hunne bange zuchten geslaakt hebben: hij was de schuw verholen vriend hunner eenzame uren, het gouden kleinood, waarvoor goed en bloed werden veil geboden, en dat die wondere kracht wist in te storten, die het sterven van de martelaarsdood met fieren moed braveren deed” (geciteerd naar De Bruin/Broeyer, p. 96). Het is echter de vraag of het beeld van de martelaar geheel en al recht doet aan het tragische lot van de drukker/uitgever. Zowel De Bruin & Broeyer als Van den Berg brengen naar voren dat Jacob van Liesvelt enerzijds zeker sympathie voor de zaak der Hervorming moet hebben gekoesterd. Tegelijk wijzen ze op het gewiekst-zakelijke inzicht van de uitgever van wiens fonds tevens antiketterse plakaten deel uitmaakten. Zo gezien is het wellicht geen toeval dat Jacob van Liesvelt niet als andere kettters op de brandstapel is gestorven. De terechtstelling door onthoofding wijst er op dat de autoriteiten zijn vergrijp eerder als burgerlijk dan als godsdienstig beschouwden.

Nu de Liesveltbijbel van 1542 is gedigitaliseerd, de laatste door Jacob van Liesvelt bij zijn leven gedrukte volledige bijbel met alle reformatorische kanttekeningen, kan iedereen zich hiervan zelf een beeld vormen.

Meer informatie over de totstandkoming en de ontvangst van de Liesveltbijbel is te vinden in:

- Anne Jaap van den Berg: *Vertaald verleden. Beknopte geschiedenis van het bijbelvertalen in Nederland*. 2^e herziene en uitgebreide druk. Heerenveen, 2006;
- Anne Jaap van den Berg: ‘De bijbel van Jacob van Liesvelt.’ In: *Met andere woorden. Kwartaalblad over bijbelvertalen* 25/2 (juni 2006), pp. 15-20;
- Anne Jaap van den Berg en Boukje Thijs: *Uitgelezen. Bijbels en prentbijbels uit de vroegmoderne tijd*. Heerenveen, 2010;
- C.C. de Bruin: *De Statenbijbel en zijn voorgangers. Nederlandse bijbelvertalingen vanaf de Reformatie tot 1637*. Bewerkt door F.G.M. Broeyer. Haarlem/Brussel, 1993;
- Wim François: ‘Jacob van Liesvelt, Martyr for the Evangelical Belief?’ In: *More than a Memory. The Discourse of Martyrdom and the Construction of Christian Identity in the History of Christianity*. Edited by J. Leemans & J. Mettepenningen. Leuven, 2005, pp. 341-369.
- A.A. den Hollander: *De Nederlandse bijbelvertalingen 1522-1545. Dutch translations of the Bible 1522-1545 with 166 illustrations*. Nieuwkoop, 1997, m.n. pp. 28-36, 194-198, 229-230, 480-486;
- August den Hollander: *Verboden bijbels. Bijbelcensuur in de Nederlanden in de eerste helft van de zestiende eeuw*. Amsterdam, 2003;
- Wilco C. Poortman: *Boekzaal van de Nederlandse Bijbels*. 's-Gravenhage, 1983 (Bijbel en Prent 1), pp. 80-87;
- Nicoline van der Sijs: *Taal als mensenwerk: het ontstaan van het ABN*. Den Haag, 2004, pp. 113-119.

Structuur en inhoud

De Liesveltbijbel valt uiteen in vier delen:

- a) een voorwerk dat twee pagina's beslaat, bestaande uit de titelpagina, een voorwoord en een aanwijzing voor de binder;
- b) het Oude Testament inclusief de apocriefe boeken;
- c) het Nieuwe Testament, dat wordt ingeluid door een eigen titelpagina;
- d) een afsluitend gedeelte met een perikopentafel, registers op het Oude en Nieuwe Testament, en een opgave van gebruikte afkortingen

Hieronder volgt een complete inhoudsopgave van alle onderdelen. Achter de originele namen van de bijbelboeken staat tussen ronde haakjes de moderne naam, voorzover die afwijkend is. Tussen vierkante haken zijn achter de namen van de begeleidende teksten af en toe verklarende omschrijvingen geplaatst.

a) voorwerk

Den Bybel [...] [Titelpagina]

[Voorrede]

Dat Register om dit boeck te vergaderen inden eersten. [Aanwijzing voor de binder]

b) Oude Testament

Hier beghint dat boeck der scheppinghen, datmen int Latijn Genesis noemt, ende opt Hebreusch Bresith (Genesis)

Hier beghint dat boeck des wtganck datmen int Latijn noemt Exodus int Hebreusche Hellesmoth (Exodus)

Hier beghint dat boeck Leuiticus opt Hebreusch Varijkra. (Leviticus)

Hier beghint dat boec Numerus opt Hebreusch Vaiddabar, ende opt Duytsche, tboeck der Tellinghen. (Numeri)

Hier beghint dat boeck Deuteronomium Datmen opt Hebreusch noemt Elleadborin. (Deuteronomium)

Hier na volcht dat boeck van Iosua (Jozua)

Hier beghint dat boeck der Rechteren. (Rechters)

Hier beghint dat boeck Ruth. (Ruth)

Hier beghint dat eerste deel des boecx Samuel. Ende datmen noemt dat eerste boec der Coningen. (1 Samuel)

Dat anderde deel des boecx Samuels of der Coninghen tweede. (2 Samuel)

Hier beghint dat derde boeck der Coninghen. (1 Koningen)

Hier beghint dat vierde boeck der Coninghen. (2 Koningen)

Hier beghint dat eerste boeck der Cronika. datmen heet Paralipomenon. (1 Kronieken)

Hier beghint dat tweede boeck der Croniken. (2 Kronieken)

Hier begint dat ghebet van Manasse den coninck Iuda, als hi in Babilonien geuanghen lach. (Gebet van Manasse)

Hier beghint dat eerste boeck Esdre (Ezra)

Hier beghint dat boeck Nehemia. (Nehemia)

Hier beghint dat boeck Hester. (Ester)

Dit sijn die Capittelen welcke inden Boecke Hester inden Hebreuschen text ende inden Byblischen schriften niet gheuonden en worden (...) (Ester (Grieks))

Hier beghint dat boeck Hiob. (Job)

Hier beghint den Psalter. (Psalmen)

Die sproken Salomonis. (Spreuken)

Die Predicant Salomo. (Prediker)

Hier beghint dat hooghe liet Salomo. (Hooglied)

Hier beghint die Propheet Iesaia. (Jesaja)

Hier beghint die Propheet Hieremia. (Jeremia)

Dit sijn die tranen oft claghen Hieremie. (Klaagliederen)

Die Propheet Baruch. die int Canon der Hebreen niet en is. (Baruch)

Die Propheet Hezekiel (Ezechiël)

Dye Propheet Daniel (Daniël)

Die Propheet Hosea. (Hosea)

Hier beghint die propheet Iohel. (Joël)

Hier beghint die Propheet Amos. (Amos)
Dye Propheet Obadia. (Obadja)
Dye Propheet Ionas. (Jona)
Hier beghint dye Propheet Micha. (Micha)
Dye Propheet Nahum. (Nahum)
Hier beghint dye Propheet Habacuc. (Habakuk)
Hier beghint dye Prophete Sefania. (Sefanja)
Hier beghint dye Propheet Haggai (Haggai)
Hier beghint dye Propheet Sacharia. (Zacharia)
Hier beghint dye Propheet Maleachi. (Maleachi)
Hier begint dat derde boeck Esdre. (3 Ezra)
Hier begint dat vierde boeck Esdre (4 Ezra)
Hier begint dat boeck Thobie. (Tobias)
Hier begint dat boeck Iudith (Judit)
Hier begint dat boec der wijsheit (Wijsheid)
Hier beghint dat boeck Ecclesiasticus datmen noemen mach, die wise sproeken Iesu des soons Sirach. (Wijsheid van Jezus Sirach)
Hier beghint Salomons ghebet. (Gebet van Salomo)
Hier beghint dat xij. Capit. Daniels, Welck niet int Ebreusch, mer in Theodotionis ouersettinghe staet. (Toevoegingen Daniël: Susanna; Daniël en Bel)
Hier beghint dat eerste boeck der Machabeen (1 Makkabeeën)
Hier beghint dat tweede boeck der Machabeen. (2 Makkabeeën)

c) Nieuwe Testament

Tgeheele nyeuwe Testament, met grooter naersticheyt ghecorrigeert (...) [Titelpagina Nieuwe Testament]

Dat Euangelie van sinte Matheus (Matteüs)

Hier beghint dye Euangelie van sinte Marcus. Welcke tracteert *vander* cracht, stercheyt ende verrijnsenis Ihesu Christi. (Marcus)

Hier beghint dat Euangelie van Sinte Lucas welcke tracteert *vander* passien *ende* doot Cristi (Lucas)

Hier begint Sint Ioannes Euangelie, *ende* tracteert. *vander* Godheyt Christi. (Johannes)

Hier beghint dat werck der Apostelen oft die gheschiedenisse des Euangelij van Sinte Lucas. (Handelingen)

Hier beghint dye Epistel vanden eerwaerdeghen Apostel sinte Paulus totten Romeynen. (Romeinen)

Hier beghint dye eerste Epistel van sinte Pauwels totten Corinthen. (1 Korintiërs)

Hier beghint die ander Epistel tot dien van Corinthen. (2 Korintiërs)

Hier beghint die Epistel die Paulus sandt tot dien van Galaten (Galaten)

Hier na volgt die Epistel die Paulus sandt tot die van Ephesen. (Efeziërs)

Hier beghint die Epistel van Sinte Pauwels totten Philippensen. (Filippenzen)

Hier beghint die Epistel van sinte Pauwels totten Collossensen. (Kolossenzen)

Hier beghint die eerste Epistel die Paulus sandt tot dien van Thessalonica. (1 Tesselonicenzen)

Hier beghint die ander Epistele die Paulus sandt tot die van Thessalonica. (2 Tesselonicenzen)

Hier beghint die Epistel Pauli tot Timotheum. (1 Timoteüs)

Hier beghint die ander Epistel die Paulus sandt tot Timotheum. (2 Timoteüs)

Hier beghint die Epistel Pauli tot Titum (Titus)

Hier beghint dye Epistel Pauli tot Philemonem. (Filemon)

Hier beghint die eerste Epistel van sinte Peeter (1 Petrus)

Hier beghint die anderde Epistel van sinte Peter. (2 Petrus)

Hier beghint die eerste Epistel van sint Ian. (1 Johannes)
Hier begint die tweede Epistel van sint Ian. (2 Johannes)
Hier beghint dye derde Epistel van Sint Ian. (3 Johannes)
Hier beghint dye Epistel totten Hebreen. (Hebreeën)
Hier beghint die Epistel van sint Iacob (Jakobus)
Hier beghint die Epistel van Iudas Thadeus. (Judas)
Hier begint Apocalipsis, dat is die openbaringhe Sint Ians des Theologhen. (Openbaring)

d) perikopentafels, colofon, registers, verklaring van afkortingen

Hier beghint dye Tafele, om te vinden die Epistolen ende Euangelien, alsomen die binnen den gheheelen iare inder kercken houdt. [Tafel van epistelen en evangeliën]

Hier na volghen die Epistolen ende Euangelien vanden heylighen diemen binnen den iare op die heylighe daghen houdt. [Tafel van epistelen en evangeliën voor de heiligendagen]

Gheprent Tantwerpen (...), Int Iaer ons Heeren .M.CCCCC. ende .xlij. den .iij. dach Junij.
[Colofon]

In dese Tafele machmen lichtelijck vinden dye principael stucken des ouden Testaments
[Register OT]

Die Tafel des nyeuwen Testaments. [Register NT]

Een verclaringhe der afghecorter alligatien, dat is der boecken des ouden ende nyeuwen testaments voor den simplen leser die gheen latijn en verstaet, noch oock inder heylicher scriften niet wel gheoffent en is, Diemen hier ende daer opt corte dicwils gespelt vint, De selue siet ghi hier int langhe wtghescreuen. [Verklaring der afkortingen]

Gevolgde werkwijze bij het digitaliseren

Eerder is voor de Statenvertaling 1637 onderzocht in hoeverre het mogelijk is de tekst te scannen en met behulp van software te ‘lezen’, en vervolgens de scan met de hand te corrigeren. Het aantal scanfouten bleek voor deze werkwijze te groot. Dat komt vooral doordat de tekst voor het grootste gedeelte gezet is in lastig leesbaar gotisch schrift en bovendien vele fontwisselingen kent. Ook is de opmaak bijzonder ingewikkeld door het grote aantal kanttekeningen, gezet in bijzonder klein korps. Bij de Liesveltbijbel is de problematiek niet anders, daarom is er ook in dit geval voor gekozen de bijbel in zijn geheel over te tikken. Daarbij werden alle tekstelementen (boektitels, boekinleidingen, hoofdstuknummers, hoofdstukinleidingen, kanttekeningen, etc.) direct voorzien van coderingen teneinde de tekst op internet te kunnen plaatsen. De Liesveltbijbel werd verdeeld in 102 porties van gemiddeld 10 pagina’s, zodat het werk voor de vrijwilligers overzichtelijk bleef.

Elke overgetikte portie tekst werd integraal met het origineel vergeleken en gecorrigeerd. Daarna werden alle porties samengevoegd tot bijbelboeken en vond een verdere controle plaats. Die tweede controle betrof enerzijds technische aspecten, zoals de plaats van de folionummers, de compleetheid van de tekst, het gebruik van de juiste coderingen, de volledigheid en correctheid van de kanttekeningen in de bestanden van de bijbeltekst. Anderzijds werd opnieuw gekeken naar de legger, met name door gericht te zoeken naar veelgebruikte lettercombinaties waarin gemakkelijk tikfouten kunnen optreden, zoals *aa* (is meestal *ae*), *ui* (meestal *uy*), *-ik/-ok* (meestal *-ick/-ock*), etc. Tot slot is de vormgeving van de verschillende onderdelen van de bijbelboeken onderling vergeleken en in overeenstemming gebracht met het origineel.

Diplomatische uitgave

De gedigitaliseerde versie is een diplomatische weergave van de tekst, dat wil zeggen dat deze zo exact mogelijk en ongewijzigd is overgenomen uit het origineel. Het hoofdlettergebruik en

de interpunctie van het origineel en de leestekens zijn overgenomen. Regelmatig wijken deze af van het moderne gebruik. Druk- of zetfouten uit het geraadpleegde exemplaar zijn niet gecorrigeerd; ook inconsequente spellingen zijn altijd overgenomen. Kleine editorische ingrepen zijn hieronder in een bijlage op een rijtje gezet.

De regelverdeling van de oorspronkelijke tekst is in de digitale uitgave losgelaten. De geleiden komen dus in de digitale uitgave niet overeen met die in de oorspronkelijke tekst. Wel is aangegeven waar een nieuwe pagina in het origineel begint. In het origineel staan geen folio- of paginanummers afgedrukt. Op de plaats waar in de tekst een nieuwe pagina begint, is een code geplaatst, die later is voorzien van een automatische nummering. De paginanummering van de editie is dus door ons toegevoegd. Custodes onder aan de pagina's zijn niet overgenomen, net zomin als de katernnummeringen voor de drukker en binder. De kopregels, die een aanduiding van de titel en het hoofdstuk bevatten, zijn niet overgenomen omdat ze geen nieuwe informatie aan de bijbeltekst toevoegen.

Fraktur

De tekst van de Liesveltbijbel is in gotisch schrift gezet. Binnen dit schrift kent men geen verschil tussen de hoofdletter I en de hoofdletter J; deze letter is altijd overgenomen als I, bijvoorbeeld in Iacob, Ierusalem, Ioden. De Liesveltbijbel kent wel een verschil tussen de hoofdletter U (heeft de ronding links) en de hoofdletter V (ronding rechts).

In de Liesveltbijbel is gebruikgemaakt van verschillende gotische lettertypen. De bijbeltekst heeft een eigen schrift. Een ander lettertype, iets 'krulliger' en in een kleiner korps, is gebruikt voor de kanttekeningen. Voor de hoofdstuktitels en de samenvattingen van de hoofdstukken is gebruikgemaakt van weer een ander lettertype. Vaak is de eerste regel van het eerste hoofdstuk van een bijbelboek in een groter en vetter korps gezet. Een apart formaat en uiterlijk hebben de hoofdletters in de marge, die worden gebruikt om de hoofdstukken in stukken in te delen. Nog groter en decoratiever zijn de initialen waarmee ieder hoofdstuk begint. Met name de eerste letter van het eerste hoofdstuk begint met een opvallend versierde initiaal. Deze lettertypen zijn in de digitale uitgave niet verschillend weergegeven, ook omdat ieder lettertype binnen de bijbel als het ware een eigen domein heeft.

Betekenisloze typografische verschillen zijn bij het overtypen genegeerd. Dat betekent ook dat vormverschillen tussen letters buiten beschouwing zijn gebleven, zoals de twee verschillende letters *s* in het gotische schrift (de korte en de lange *s*, die wat op een *f* lijkt) en de twee vormen van de *r* (de gewone en de zogenoemde ronde *r* die volgt op een ronde letter, zoals een *o*).

Versnummering en alinea-indeling

De Liesveltbijbel is niet voorzien van een versnummering. In de eerste helft van de zestiende eeuw was het nog niet gebruikelijk om de bijbeltekst op deze manier in te delen. Wel staan er in de marge hoofdletters waarmee ieder hoofdstuk is opgedeeld in kleinere stukken. In de Tafel der epistelen en evangeliën wordt gewezen op de "A B, C, D, die op die canten van desen boeck staen". Bij verwijzingen werden de boektitel, het hoofdstuknummer en deze hoofdletter aangegeven, zodat de lezer wist waar hij de betreffende bijbelplaats ongeveer kon vinden.

Om de Liesveltbijbel toegankelijk te maken en te kunnen vergelijken met andere bijbels, is door ons een versnummering toegevoegd. Deze is overgenomen uit een latere druk van de Liesveltbijbel, die in 1612 is verschenen bij Willem Jansz. Stam, en waarvan een exemplaar berust in de bibliotheek van het Nederlands Bijbelgenootschap. In enkele gevallen is licht afgeweken van de versnummering, zie hiervoor de bijlage *Editorische ingrepen*.

In de Liesveltbijbel is de tekst niet ingedeeld in losse verzen die telkens op een nieuwe regel beginnen, maar vaak wel in alinea's. In de tijd dat de bijbels nog geen versnumering kenden, was deze alinea-indeling voor de lezer een handig hulpmiddel. In de druk wordt het begin van een alinea gemarkeerd door inspringen. Dit typografische gebruik, destijds een nieuw fenomeen in Nederlandse bijbels, dat was overgenomen uit de Luther-bijbel, is in de digitale editie overgenomen.

Spaties en punten

Niet altijd is eenduidig uit te maken of er sprake is van een hele, halve of geen spatie in het origineel. Bij het digitaliseren van de tekst hebben wij in de gevallen dat het niet duidelijk is of er sprake is van een (kleine) spatie, veelal gekeken naar de context: staan de bewuste woorden elders meestal aaneengeschreven of juist niet? Zo is besloten om in Sirach 21:1 het woord *bidt* aaneen te schrijven, hoewel er enig tussenwit te zien is. Vgl. ook o.m. 1 Koningen, inleiding hoofdstuk 20 (*scanden*) 1 Koningen 20:15 (*lantuoochten*) en Hebreeën 10:11 (*dage*). Omgekeerd is besloten om bv. in Matteüs 1:23 een spatie te noteren tussen *Dwelc* en *so*, hoewel deze niet of nauwelijks zichtbaar is. Vgl. o.m. ook Johannes 19:2 (*op zijn*) en Romeinen 9:10 (*en is*). Een zekere mate van subjectiviteit was soms onvermijdelijk.

Na punten en andere leestekens lieten de zettters regelmatig spaties weg, of ze plaatsten slechts een halve spatie, als dat beter uitkwam om de regel uit te vullen. Het spatiegebruik rond leestekens is in de digitale versie genormaliseerd omdat het gaat om een betekenisloos typografisch verschil. In concreto betekent dit dat er na (en niet vóór) leestekens consequent een spatie is gezet, ongeacht wat er in het origineel staat.

Een enkele keer is het spatiestaafje in het zetsel iets omhooggekomen en heeft het een afdruk achtergelaten die eruitziet als een verticaal streepje, zogenaamd gerezen wit. Dit is in de editie als een spatie verwerkt. Zie bv. 2 Samuel 5:8 (*daer wt*); Tobias 1:14 (*gheeert was*); Tobias 2:4 (*broot met*); Tobias 4:8 (*van alle*); Sirach 14:3, noot (*ij.pe.*); 1 Makkabeeën 6:50 (*slants Sabbaoth*).

Het spatiegebruik bij Romeinse cijfers en in verwijzingen naar bijbelplaatsen met hoofdstuknummers en versnummers is in de editie licht genormaliseerd. Romeinse cijfers worden meestal voorafgegaan en gevolgd door een punt (*de .xij. apostelen, .vij. iaer*). Bij grotere getallen wordt er ook met punten tussen de cijfers gewerkt (c.x). In deze gevallen is in de editie geen spatie geplaatst. Bij verwijzingen naar bijbelplaatsen staat er veelal een punt tussen de afkorting van het bijbelboek en het hoofdstuknummer. Deze punt heeft een dubbele functie, want hij markeert zowel de voorgaande afkorting als het volgende Romeinse cijfer. In de editie is deze punt na de naam van het bijbelboek geplaatst, gevolgd door een spatie (*Math. xij., Luce. I.*). Na de punten binnen een verwijzing tussen hoofdstuknummer en margeletter is geen spatie geplaatst (*Matth. xiiij.d*).

Bij verwijzingen naar meerdelige bijbelboeken staat vaak een punt achter het deelnummer (*i.Thimo.*). Achter deze punt is geen spatie geplaatst. Als er geen punt achter het deelnummer staat, hebben we wel een spatie geplaatst tussen deelnummer en boektitel (*i Cor.*)

Hoge punten komen in de Liesvelt af en toe voor en lijken zeffoutjes voor regulier laag geplaatste punten te zijn. Ze zijn door ons verwerkt als reguliere punten. Zie bv. 1 Samuel 15:14, 2 Koningen, inleiding hoofdstuk 23, Psalmen 83:6 en 105:12 en Wijsheid 11:15 en 11:17. Een complete opsomming is te vinden in de bijlage *Editorische ingrepen*.

Afbreektekens en dubbele namen

In de Liesveltbijbel ziet het Fraktur-afbreekteken, waarmee woorden aan het eind van de regel worden afgebroken, er enigszins uit als een =-teken: twee liggende schuine streepjes boven elkaar. Dit teken is door ons in de transcriptie niet weergegeven.

Bij ruimtegebrek is er af en toe gebruikgemaakt van een dubbele punt in plaats van liggende streepjes als afbreektaken. Soms treffen we ook wel een punt of komma als afbreektaken aan. Deze gevallen zijn verwerkt als afbreektaken. Zie bv. Exodus 9:24 (*grouwelic*); Deuteronomium inleiding hoofdstuk 17 (*Coninc*); Leviticus 2:12 (*comen*); 2 Samuel 8:12 (*HadadEser*); 1 Koningen 15:20 (*Naphthali*), Jesaja 33:21, noot a (*hulpe*), Judit 5:11 (*zijnre*), Sirach 34:1 (*onuoorsichtighe*), 1 Makkabeeën 2:38 (*bleuen*) en 3:13 (*vergaderde*); 2 Makkabeeën 6:28 (*achter*) en 15:8 (*vermaende*); Johannes 4:21 (*comen*); Hebréeën 4:1 (*belofte*).

In enkele gevallen staat in de druk per abuis een loos afbreekstreepje terwijl een ander teken lijkt bedoeld. In evidente gevallen hebben we het afbreekstreepje vervangen door het evident bedoelde teken. Aldus is in Leviticus 6:18 een spatie geplaatst na *slaet* en in Leviticus 7:12 na *doen*; en is in de titel van Psalm 11 een punt geplaatst achter het woord *Dauid*. Loze afbreektaken zonder duidelijke betekenis zijn niet weergegeven, bv. in 2 Makkabeeën 12:40 achter *wil* (op de volgende regel ontbreekt de lettergreep *le*), in Deuteronomium 12:29 achter *besitten*, in 13:13 achter *segghende* en in 17:12 achter *doet*. Deze kleine editorische ingrepen worden in de bijlage verantwoord.

In Nehemia 3:23 en Jeremia 20:2 wordt het woord *BenIamin* aan het eind van de regel na *Ben* afgebroken met een afbreektaken. Dit is een duidelijke aanwijzing dat deze dubbele naam als één woord aan elkaar kan worden geschreven: *BenIamin*. Hoewel in de Liesveltbijbel aan de hoofdletter midden in zo'n dubbele naam soms wat tussenwit vooraf lijkt te gaan, is ervoor gekozen deze namen aaneen te schrijven. Aldus schrijven we bv. *BathSeba*, *SeruLa*, *Ablathar* en *Mirlam*. De Liesvelt is in dit opzicht ook niet consequent, zo lezen we *EliMelech* naast *Elimelech*, *BethEl* naast *Bethel*, *BenIamin* naast *Beniamin*. Alleen waar sprake is van een overduidelijke spatie, zijn deze dubbele namen los geschreven (bv. Jesaja 16:20: *Kir Hares*; 3 Ezra 2:8: *Ben Iamin*)

Leesproblemen, beschadigingen en ontbrekende pagina's in de eerste legger

Wanneer de eerste legger, het genoemde exemplaar in het bezit van het Nederlands Bijbelgenootschap, leesproblemen opleverde doordat bijvoorbeeld de scan moeilijk leesbaar was, letters zijn afgesleten, of door inktvlekken, gaatjes of vouwen in het papier of door afgescheurde stukjes van de bladzijde letters ontbreken, is de bewuste passage nagekeken in een ander exemplaar van dezelfde editie, dat berust in het Museum Meermanno-Westreenianum (signatuur: 5 B 4). Als bleek dat er sprake was van een individueel-mechanische afwijking van de legger (bijvoorbeeld een vlekje of 'gerezen wit'), dan werd deze afwijking in de digitale uitgave genegeerd. Wanneer in de legger sprake was van een afgesleten letter of niet-gepakte inkt, kon op grond van het andere exemplaar in een aantal gevallen worden uitgemaakt welke letter er had gestaan.

Drie duidelijke voorbeelden van kleine beschadigingen met weggevalle tekst in het NBG-exemplaar zijn te vinden in hoofdstuk 6 van Efeziërs (reep papier uit de bladzijde gescheurd), in vers 21-23 van de brief aan Filemon en in 1 Petrus 1:5-7 (hoek van de bladzijde ontbreekt).

De folio's A1, A6, D1, M1 en N8 van het NBG-exemplaar zijn door de tand des tijds dusdanig aangetast dat voor de transcriptie van de tekst veelvuldig het Meermanno-exemplaar moest worden geraadpleegd. Op de site www.bijbelsdigitaal.nl zijn in deze gevallen scans van pagina's van het Meermanno-exemplaar naast de transcriptie geplaatst. Bij deze pagina's zijn geen verschillen geconstateerd tussen het zetsel van het Meermanno-exemplaar en dat van het NBG-exemplaar.

In het NBG-exemplaar ontbreken de folio's +1, +2, A2-A5, A7-B2 en ²VV8. Voor de editie is hiervoor integraal gebruikgemaakt van pagina's van het Meermanno-exemplaar. De landkaart die in het Meermanno-exemplaar wel en in het NBG-exemplaar niet voorkomt, is

op www.bijbelsdigitaal.nl overgenomen uit het Meermannno-exemplaar en overeenkomstig die uitgave geplaatst na B8.

Bindfouten in de eerste legger

In andere exemplaren van de betreffende uitgave van de Liesveltbijbel zijn de folio's +1-6 (die de registers op het Oude en het Nieuwe Testament bevatten) vooraan gebonden en maken ze deel uit van het voorwerk. In het exemplaar van het Nederlands Bijbelgenootschap zijn ze achteraan gebonden. In de editie is dit gedeelte van de bijbel in overeenstemming met de plaatsing in het NBG-exemplaar opgenomen.

Het blad ²B8 is in het NBG-exemplaar voor ²B2 gebonden. Dit heeft tot gevolg dat enkele pagina's uit de boeken Spreuken en Hooglied van plaats zijn verwisseld. In de digitale editie is de door de drukker geïntendeerde volgorde van deze pagina's aangehouden.

Zetfouten

In deze diplomatische editie is afgezien van normalisering van de spelling of verbetering van de tekst. Een consequentie hiervan is dat ook evidente zetfouten niet zijn gecorrigeerd. Zo staat in Exodus 31:1 *oMse* te lezen, terwijl duidelijk sprake moet zijn van *Mose*. Nog enkele voorbeelden van door ons niet-gecorrigeerde zetfouten: *HEREEN* (Leviticus 10:7, sc. *HEEREN*); *Heoffer* (Deuteronomium 12:6, sc. *Hefoffer*); *vermabedijen* (Deuteronomium 23:4, sc. *vermaledijen*); *pulpe* (Deuteronomium 33:26, sc. *hulpe*); *Ieusalem* (Ezra 6:3, sc. *Ierusalem*); *Lazararum* (Johannes 12:17, sc. *Lazarum*).

Wanneer een letter in beide geraadpleegde exemplaren in het zetsel ontbrak, is die door ons niet toegevoegd, maar overgenomen als spatie, conform het origineel. Aldus bv. het woord *culdich* in Lucas 16:17: de ontbrekende s aan het begin is ook in het Meermannno-exemplaar niet afgedrukt. Vgl. ook *ghe oorte* in de noot bij Genesis 15:4, sc. *gheboorte*.

Ook foutieve of merkwaardige cijfers en getallen zijn door ons niet verbeterd. Zo verwijst de Liesveltbijbel in de kanttekeningen naar de Psalmen volgens de Vulgata-nummering, terwijl in de verstekst zelf de protestantse psalmnummering wordt gehanteerd (vgl. bv. Deuteronomium 32:9, noot, alwaar wordt verwezen naar Psalm 77:55 die in de Liesvelt het nummer 78 draagt).

Omgekeerde letters zijn overgenomen zoals zij er staan: wanneer bv. staat *Ouam* (Genesis 36:23), waarbij de *u* van *Ouam* een *n* is die de zetter per ongeluk op zijn kop heeft gezet, is dit ook overgenomen als *Ouam*, niet gecorrigeerd tot *Onam*. In twijfelgevallen is de voorkeur gegeven aan de meest voor de hand liggende lezing. Omgekeerd gezette letters die geen andere interpretatie toelaten, hebben wij als een normale letter overgenomen. Een voorbeeld is de omgedraaide tweede *t* in het woord *Capittel* in Job, inleiding hoofdstuk 11 en in 2 Korintiërs, inleiding hoofdstuk 9. Een enkele keer staat ook de margeletter C of D duidelijk op de kop afgedrukt (zie bv. Efeziërs 5:17, 2 Tessalonicenzen 2:10, Hebrëen 6:17). Zo ook de letter *R* in *HEREN* in Ezechiël 6:3, in Romeinen 6:16 de *e* van *sonde* alsmede het vraagteken in 2 Korintiërs 12:18.

Kanttekeningen: margeletters, verwijzingen en glossen

Op de titelpagina wordt de lezer attent gemaakt op de “schoone verclaringen op dye canten, dye op dander noyt geweest en sijn”. In de Liesveltbijbel komen drie typen marginalia voor: *margeletters*, losse *verwijzingen naar bijbelplaatsen* en *glossen*, die gebruik maken van letters als verwijstekens.

Margeletters

Jacob van Liesvelt heeft, bij het toenmaals nog ontbreken van een versnummering, een andere destijds gangbare methode gebruikt voor het aangeven van de tekstgedeelten. Daartoe is ieder hoofdstuk in stukken verdeeld met behulp van in de marge geplaatste hoofdletters A, B, C, etc. Deze margeletters zijn in de editie als volgt verwerkt:

- * als de margeletter naast het begin van een nieuwe alinea staat (wat heel vaak voorkomt), is deze aan het begin van de eerste zin van de alinea geplaatst;
- * wanneer de margeletter ergens halverwege of niet precies aan het begin van een alinea staat, dan is deze geplaatst in de regel waarnaast de margeletter staat, direct na het eerste leesteken in die regel (als er een leesteken in die regel ontbreekt, na het dichtstbijzijnde leesteken in de regel eronder of erboven);
- * de margeletter A is altijd aan het begin van het hoofdstuk geplaatst als deze (ook gedeeltelijk) naast de initiaal staat waarmee het hoofdstuk wordt ingeluid. Alleen als de A duidelijk onder de initiaal staat, is deze margeletter in de regel direct ernaast geplaatst;
- * foutieve margeletters zijn niet verbeterd, ontbrekende margeletters niet aangevuld.

Verwijzingen naar bijbelplaatsen

Verwijzingen naar bijbelplaatsen die in de marge zijn afgedrukt, zien er als volgt uit:

Matth. xiiij d
ij Petri iiij.c

De Latijnse titel van het bijbelboek wordt veelal in afgekorte vorm genoemd (een *Lijst van afkortingen* is hieronder in de verantwoording opgenomen). Daarna volgt in Romeinse cijfers het nummer van het hoofdstuk, gevolgd door de margeletter van het gedeelte waar de betreffende verwijzing of *locus parallelus* te vinden is. *ij Petri iiij.c* betekent aldus: het derde stuk van hoofdstuk 4 van de tweede zendbrief van Petrus. De interpunctie en het hoofdlettergebruik van de bijbelplaatsen kunnen variëren en zijn door ons conform het origineel overgenomen, waarbij alleen het spatiegebruik licht is genormaliseerd (zie hierboven: *Spaties en punten*).

De meeste verwijzingen naar bijbelplaatsen staan los in de marge naast de bijbehorende verzen. We hebben ze verwerkt in de bijbeltekst zelf door ze te plaatsen na het eerste leesteken (van links gerekend) op de regel waarnaast de verwijzing staat. Deze manier van plaatsen is formeel, niet inhoudelijk-interpretatief van aard. Soms kan het voorkomen dat een verwijzing niet exact naast het bijbehorende woord of vers staat. Door de formele plaatsing wordt ervoor gezorgd dat de kanttekeningen in de editie zijn opgenomen bij de regel waarnaast ze in de druk ook werkelijk staan.

Glossen met letters als verwijssymbolen

Niet alle kanttekeningen staan los naast de bijbehorende tekst gedrukt. Sommige woorden zijn voorzien van letters in een kleiner korps die in de marge aan het begin van de kanttekening worden herhaald. Soms gaat het om korte verwijzingen, maar veelal zijn deze letternoten langer en wordt er commentaar of een toelichting verstrekt. Deze noten zijn door ons met de verwijssletters in de editie opgenomen.

Bij meerdere noten staan de verwijssletters in de volgorde van het alfabet. Vaak wordt in een nieuwe kolom opnieuw begonnen met de letter a, zodat binnen een hoofdstuk meer dan eens dezelfde nootletter wordt gebruikt (vgl. bv. Genesis 3:1 en 3:8).

Een enkele keer wordt er bij een glosse geen gebruik gemaakt van een verwijssletter. In deze gevallen is de glosse door ons geplaatst in de regel waarnaast deze begint. Soms ontbreekt in de druk de verwijssletter in de bijbeltekst of wijkt de verwijssletter in de bijbeltekst van de nootletter in de marge af. De plaatsing van de noot dan wel het aanpassen van de nootletter wordt dan verantwoord in de bijlage *Editorische ingrepen*.

Ligaturen en breviaturen

Ligaturen zijn in de digitale versie uitgeschreven. Zo is de ligatuur æ in *Lucæ* overgenomen als *ae* (*Lucae*), en de ligatuur van c en t (ct met een rondje boven de c) is weergegeven met *ct* (*Actorum*). Een veelvoorkomende ligatuur is het ampersand-teken &, oorspronkelijk een versmelting van de letters *e* en *t*. In de woorden *&c.*, *&ce.* en *&cet.*, die in de kanttekeningen voorkomen, is de ampersand cursief opgelost: *etc.*, *etce.*, *etcet.* Een enkele keer is de ampersand los aangetroffen (op de titelpagina Nieuwe Testament) en cursief opgelost als *et*.

In de Liesvelt is veel gebruikgemaakt van breviaturen. Deze zijn cursief opgelost. De meest voorkomende breviaturen zijn:

- *eñ*, opgelost als *ende*;
- een vocaal met een liggend streepje erboven, opgelost als *n* (*getogen*, *heeten*) of *m* (*hem*, *Euangelium*). Een heel enkele keer neemt deze nasaalstreep de vorm aan van een trema, die op dezelfde wijze is verwerkt (vgl. bv. 2 Samuel 2:28: *stont* en 12:27: *gewonnen*).
- een haaltje door of op de letter *d* of *v* is opgelost als *er*: *anders*, *verschonen*;
- in vormen als *dz*, *nz* en *schoonhz* staat de breviatuur die eruitziet als een *z* of een kleine 3 voor een *t* met voorgaande vocaal. Deze breviaturen zijn conform de meest frequent uitgeschreven vormen in het origineel opgelost: *dat*, *niet*, *schoonhey*t (al worden ook *nyet*, *heit* en *heydt* uitgeschreven aangetroffen).

Bijzondere breviaturen, die met name in de Latijnse incipits in het boek der Psalmen voorkomen, zijn o.m. *domine*, *domini*, *dominus*, *eius*, *deus*, *Misericordias*, *anima*, *quia* en *sanctis*.

De breviatuur van het persoonlijk en wederkerend voornaamwoorden *hē* is bij enkelvoudig gebruik opgelost als *hem*, bij meervoudig gebruik als *hen*. Dit komt overeen met het gebruik van de uitgeschreven vormen, al wordt *hem* sporadisch in de Liesvelt in meervoudige betekenis aangetroffen (vgl. Deuteronomium 7:2; Job 24:17; Jesaja 39:4; Handelingen 13:15). De enclitische enkelvoudige vorm is opgelost met een cursieve *n* (vgl. Genesis 35:14: *begoten*; 2 Koningen 13:6: *spanden*; Jesaja 59:17: *setten*).

Een bijzonderheid is de ambigue breviatuur in 2 Petrus 2:21: *hē kennen ende afkeren*. In syntactisch opzicht is dit een samentrekking van *hem kennen ende hen afkeren*, waarbij *hem* verwijst naar *den wech der rechtueerdicheyt* en *hen* de meervoudsvorm is van het wederkerend voornaamwoord ('zich'), met als antecedent de in vers 10 genoemde hoogmoedigen. In dit geval is de breviatuur als *hem* opgelost.

Perikoopsymbolen en drukkershandjes

Achterin in de Liesvelt bevinden zich een *Tafele*, om te vinden die *Epistolen ende Euangelien*, alsomen die binnen den *gheheelen iare inder kercken houdt* alsmede een opsomming van *Epistolen ende Euangelien vanden heylighen diemen binnen den iare op die heylighe daghen houdt*. Het zijn lijsten van de zon- en feestdagen van het kerkelijk jaar, met opgave van bijbelteksten die op deze dagen tijdens de godsdienst werden voorgelezen en waarover werd gepreekt, de zgn. perikopen. In de perikopentafel wordt in de verwijzingen gewerkt met de reeds genoemde margeletters. In de toelichting bij de *Tafele* wordt dit als volgt tot uitdrukking gebracht: "Om lichtelijck te vinden die *Epistolen ende Euangelien*, So suldi sien op desen A B, C, D, die op die canten van desen boeck staen." Daarnaast staan in de bijbeltekst nog andere symbolen afgedrukt om het begin en het einde van de perikoop te markeren: "Altijt onder dye lettere, daer dat Euangelie oft die Epistole beghint, daer suldy vinden aldusdanighen teeken + Ende daert eynde neemt, aldusdanighen teeken *".

De symbolen + voor het begin en * voor het slot van een perikoop zijn door ons in de tekst verwerkt op de plaatsen waar ze in de Liesveltbijbel staan afgedrukt. Als het plusteken

bij een woord staat dat met een initiaal begint, staat het in de druk meestal direct na de initiaal, dus ‘middenin’ het woord (vgl. Spreuken 31:10, waar de + direct na de W van Wie staat, zie bv. ook Johannes 2:1 en 3:1). In deze gevallen is het plusteken tussen het versnummer en de eerste letter van het beginwoord geplaatst.

Drukkershandjes komen in de Liesveltbijbel enkele keren voor om letterlijk te ‘wijzen’ op heel belangrijke bijbelplaatsen, bv. in Exodus 20 naar de tien geboden. In de digitale editie zijn deze wijzende handjes weergegeven als → of als ☞. Soms staan ze in de bijbeltekst zelf, soms in de marge. In het eerste geval zijn ze verwerkt op de plaats waar ze in de druk staan, in het laatste geval zijn de symbolen aan het begin van de regel geplaatst waarnaast ze staan afgedrukt.

Afkortingen

In de *verclaringhe der afghecorter alligatien* van de Liesveltbijbel worden enkele afkortingen op een rijtje gezet en van een toelichting voorzien. Deze betreffen namen van bijbelboeken die vaak voorkomen in het register en in de kanttekeningen. Dit overzicht is echter niet volledig. Veel bijbelboeken hebben immers meerdere afkortingen, de zeters konden letters uit de afkortingen weglaten als dat beter uitkwam in de smalle marges. Algemeen in gebruik waren de Latijnse namen van de bijbelboeken. De complete Latijnse naam stond meestal in de tweede naamval, omdat het Latijnse woord *liber* (boek) ervoor werd gedacht. Latijnse namen zijn bijvoorbeeld: *Iudicum* voor Liber Iudicum (Rechters), *Regum* voor Liber Regum (Koningen), *Actorum* voor Liber Actorum Apostolorum (Handelingen der Apostelen).

In het onderstaande overzicht zijn naast de variante afkortingen voor het gemak ook redactionele afkortingen opgenomen alsmede enkele volledige namen van bijbelboeken, soms ook in verbogen Latijnse vorm. Ter verklaring zijn de namen toegevoegd zoals ze in de Liesveltbijbel worden genoemd in de *verclaringhe der afghecorter alligatien*, gevolgd door de tussen haakjes geplaatste tegenwoordig gebruikelijke Nederlandse namen. Pertinente zetfouten, zoals bv. in 4 Esdra 1:4 *sae.*, sc. *esa* (Jesaja), zijn niet opgenomen. Vaak wordt in plaats van een hoofdletter een kleine letter aangetroffen. Als het deelnummer van een meerdelig bijbelboek ontbreekt in een afkorting, is in de regel het eerste boek bedoeld.

i.Co. Cor. Corin. Corint.: die eerste epistel Pauli totten Corinthen (1 Korintiërs)

i.Es. Ese. Esd.: Dat eerste boeck Esdre (Ezra)

i.Io. Ioan. Ioani.: Die eerste epistel .s.Ioannis (1 Johannes)

i.Mach.: Dat eerste boeck der Machabeen (1 Makkabeeën)

i.Nehe.: Dat eerste boeck Esdre (Ezra)

i.Pa. Par. Paral. Parala: Dat eerste boeck Paralipomenon (1 Kronieken)

i.Pe. Pet. Petri: Die eerste epistel .s.Petri (1 Petrus)

i.Re. Reg.: Dat eerste boeck der coninghen (1 Samuel)

i.Samu.: Dat eerste boeck der coninghen (1 Samuel)

i.Tes. Thes. Thess. Thessa.: Die .i. epistel Pauli totten Thessalonicensen (1 Thessalonicenzen)

i.Ti. Tim. Timo. Timot.: Die .i. epistel Pauli tot Timotheum (1 Timoteüs)

i. totten Thessa.: Die .i. epistel Pauli totten Thessalonicensen (1 Thessalonicenzen)

ij.Co. Cor. Corin. Corint.: Die .ij. epistel Paul totten Corinthen (2 Korintiërs)

ij.Es. Esd. Esdr.: Dat anderde boeck Esdre (Nehemia)

ij.Ioan. Io.: Die tweede epistel s.Ioannis (2 Johannes)

ij.Ma. Mach. Macha: Dat tweede boeck der Machabeen (2 Makkabeeën)

ij.Par. Para. Paral. Parala.: Dat tweede boeck Paralipomenon (2 Kronieken)

ij.Pe. Pet. Petri.: Die tweede epistel .s.Petri (2 Petrus)

ij.Re. Reg.: Dat tweede boeck der coninghen (2 Samuel)

ij.Samu.: Dat tweede boeck der coninghen (2 Samuel)

ij.Tes. Tess. Thessa. Thes.: Die .ij. epistel Pauli totte Thessalonicensen (2 Tessalonicenzen)
ij.Thi. Ti. Timo. Tim: Die tweede epistel Pauli tot Timotheum (2 Timoteüs)
iiij.Ioan Io.: Die derde epistel .s.Ioannis (3 Johannes)
iiij.Re. Reg.: Dat. derde boeck der coninghen (1 Koningen)
iiij.Es.: Dat derde boeck Esdre (3 Ezra)
iiij.Es. Esd.: Dat vierde boeck Esdre (4 Ezra)
iiij.Re. Reg. Regum.: Dat vierde boeck der coninghen (2 Koningen)
Aba. Abacuc Abb.: Abacuc of Habacuc die propheet (Habakuk)
Abdi. Abdie: Abdias die propheete (Obadja)
Ac. Act. Actu. Actuum: Die wercken oft gheschiedenissen der Apostelen (Handelingen)
Ag. Agge.: Aggeus oft Haggeus die propheete (Haggai)
Am. Amo.: Amos die Propheet (Amos)
Ap. Apo. Apoc. Apoca.: Apocalipsis oft openbaringhe Ioannis (Openbaring)
Bar.: Baruch die propheete (Baruch)
Bel.: Die historie van Bel (Daniël en Bel)
c. ca. cap. capi.: capittel (hoofdstuk)
Cant. Canti.: Cantica Canticorum, oft die liekens Salomons (Hooglied)
Co. Cor. Corin. Corint.: Die eerste epistel Pauli totten Corinthen (1 Korintiërs)
Col. Colos.: Die epistel Pauli totten Collossenssen (Colossenzen)
Da.: Daudid in den Psalmen (Psalmen)
Da. Dan. Dani. Danie.: Daniel die propheet (Daniël)
De. Deu. Deut. Deute. Deuter. Deutero. Dute.: Deuteronomium, oft dat anderde wetboek.
 (Deuteronomium)
Ecc. Eccl. Eccle. Ecclesi. Ecclesia. Ecclesiast.: Ecclesiastes, oft dye Prediker Salomo
 (Prediker) of Ecclesiasticus, oft die wijse sproken Iesu Syrach (Wijsheid van Jezus Sirach)
Eph. Ephe.: Die epistel Pauli totten Ephesen (Efeziërs)
Epi.: Epistel, Epistelen
Es. Esa. Esai Esaias. Esaie. Esaye.: Isaias, Esaias, oft Iesaias die Propheete (Jesaja)
Esd. Esdre.: Dat eerste boeck Esdre (Ezra)
Ese.: Ezechiël die propheet (Ezechiël)
Euan.: Evangelie, Evangeliën
Ex. Exo. Exodi.: Exodus oft dat boeck des wtganck (Exodus)
Ez. Eza.: Isaias, Esaias, oft Iesaias die Propheete (Jesaja)
Ez. Eze. Ezec. Ezech. Ezechie.: Ezechiël die propheet (Ezechiël)
Ga. Gal. Gala.: Die epistel Pauli totten Galathen (Galaten)
Ge. Gen. Gene.: Genesis, oft dat boeck der scheppinghen (Genesis)
Haba.: Abacuc of Habacuc die propheet (Habakuk)
Hag. Hagge.: Aggeus oft Haggeus die propheete (Haggai)
He. Heb. Hebre.: Die epistel Pauli totten Hebreen (Hebreeën)
Hest.: Dat boeck Hesters (Ester)
Heze.: Ezechiël die propheet (Ezechiël)
Hie. Hier. Hiere. Hre.: Ieremias oft Hieremias die Propheete (Jeremia)
Ho.: Oseas die propheet (Hosea)
Ia. Iac. Iaco. Iacob.: Die epistel .s.Iacobs (Jacobus)
Ie. Ier. Iere.: Ieremias oft Hieremias die Propheete (Jeremia)
Iesa.: Isaias, Esaias, oft Iesaias die Propheete (Jesaja)
Io. Ioan. Iohan.: Dat euangelium Ioannis (Johannes)
Io. Iob. Hiob.: Dat boeck Iobs (Job)
Ioh. Iohe. Ioe. Iohelis: Iohel die propheete (Joël)
Ion. Ione: Ionas die propheet (Jona)
Ios. Iosu. Iosua. Iosue: Dat boeck Iosua (Jozua)

Isa. Isaias. Isaie.: Isaias, Esaias, oft Iesaias die Prophete (Jesaja)
Iu. Iud. Iude.: Die epistel .s. Iude. (Judas)
Iu. Iud. Iudi. Iudic.: Iudicum, of dat boeck der Rechteren (Rechters)
Iud. Iudi Iudit Iudith: Dat boec oft historie Iudiths. (Judit)
Le. Leu. Leui. Leuit.: Leuiticus, oft dat boeck der Leuiten (Leviticus)
Lu. Luc. Luce.: Dat euangelium Luce (Lucas)
Mach. Macha.: Dat eerste boeck der Machabeen (1 Makkabeeën)
Mal. Mala.: Malachias die propheet (Maleachi)
Mar. Marc. Marci.: Dat euangelium Marci (Marcus)
Ma. Mat. Math. Mathe. Mathei. Matih. Matth. Matthe. Matthei: Dat euangelium Matthei (Matteüs)
Mic. Miche. Mich: Micheas die Propheet (Micha)
Nah. Naum.: Nahum die prophete (Nahum)
Nec. Nee. Neh. Nehe.: Dat eerste boeck Esdre (Nehemia)
N. Nu. Num. Nume Nv.: Numeri, oft dat boeck des ghetals (Numeri)
Ose. Osee Osei. Osie. Oze. Ozee: Oseas die propheet (Hosea)
Pe.: Die eerste epistel .s. Petri (1 Petrus)
Pa. Par. Para.: Dat eerste boeck Paralipomenon (1 Kronieken)
Phile. Philemo: Die epistel Pauli tot Philemonem (Filemon)
Phi. Philip.: Die epistel Pauli totten Philippensen (Filippenzen)
Pro. Prou. Prouer.: Dat boeck der sproken Salomons (Spreuken)
prop: propter
Ps. Ps. Psal. Psalm. Psalmo. Psalmus: Den Psalterboeck der Psalmen oft Daudid inden Psalmen (Psalmen)
R. Ro. Rom. Roma.: Die Epistel Pauli totten Romeynen (Romeinen)
Sa. Sap. Sapi. Sapien.: Sapientie, oft dat boeck der wijsheyt (Wijsheid. In 4 Esdra 7:67 verwijst Sa. naar: Psalmen, in Marcus 14:29 naar: Zacharia)
Sacha.: Zacharias die prophete (Zacharia)
Sapho. Sopho. Sophonie. Zeph.: Sophonias, oft zephonias die prophet (Sefanja)
Su. Susa: Die historie van Susanna (Susanna)
Thre. Tre: Threnorum oft die claghe Hieremie (Klaagliederen)
Ti. Tit. Titi.: Die epistel Pauli tot Titum (Titus)
To. Tob.: Dat boec oft historie Tobie (Tobit)
Vincent.: Vincent van Beauvais, Vincentius Bellocensis
werc.: Die wercken oft gheschiedenissen der Apostelen (Handelingen)
Za. Zac. Zach. Zacha.: Zacharias die prophete (Zacharia)

Bijlage: Editorische ingrepen

Voorwoord

In de aanwijzingen voor de binder is ter onderscheid van de reeksen katernsignaturen gewerkt met verschillende typen Fraktur-hoofdletters. In de transcriptie is dit verschil niet zichtbaar gemaakt.

Genesis

4:22, noot: loos afbreekstreepje na *had* niet verwerkt

8:17: foutieve nootletter a verwerkt als b

22:10: versnummer dat ontbreekt in de Liesveltbijbel 1612 toegevoegd

38:6, *sinen*: overbodige nasaalstreep op *e* niet als gecursiveerde *n* verwerkt

Exodus

36:22: versnummer toegevoegd dat ontbreekt in de Liesveltbijbel van 1612

Leviticus

2:12, *comen*: punt aan eind van regel verwerkt als afbreekteken

6:18, *slaet dat*: loos afbreekteken verwerkt als spatie

7:12, *doen so*: loos afbreekteken verwerkt als spatie

Deuteronomium

12:29, *besitten*: loos afbreekstreepje verwerkt als spatie

13:13, *segghende*: loos afbreekstreepje verwerkt als spatie

17:12, *doet*: loos afbreekteken verwerkt als spatie

29:1, *laetten (...) mnt*: in zetsel evident verwisselde letters geplaatst overeenkomstig de intentie van de drukker: *metten (...) lant*

Jozua

omdat boektitel ontbreekt, kopregel als boektitel genomen

19:33: versnummer ten opzichte van de Liesveltbijbel 1612 iets verderop geplaatst

Rechters

3:9, *diese*: punt aan eind van regel verwerkt als afbreekteken

11:18, *noot, ghedestruert*: punt aan eind van regel verwerkt als afbreekteken

1 Samuel

15:14: hoge punt verwerkt als reguliere punt

24:1-3: versnummer 2 ontbreekt in de Liesveltbijbel 1612; niet toegevoegd

1 Kronieken

7:76, *stam*: loos afbreekteken verwerkt als spatie

Ester (Grieks)

In de editie als apart boek opgenomen, hoewel de hoofdstuknummering van het voorgaande boek Ester wordt voortgezet. De titel is echter in een groter korps gezet, waardoor dit apocriefe gedeelte als aparte eenheid is gemarkeerd

Job

38:18, *al*: loos afbreekteken verwerkt als spatie

Psalmen

11, titel, *Dauid*: loos afbreekstreepje verwerkt als punt

41:13: hoge punt verwerkt als reguliere punt

46:5: hoge punt verwerkt als reguliere punt

46:9: hoge punt verwerkt als reguliere punt

68:19: hoge punt verwerkt als reguliere punt

83:6: hoge punt verwerkt als reguliere punt

105:12: hoge punt verwerkt als reguliere punt

117: verzen afwijkend van Liesveltbijbel 1612 genummerd van 1 t/m 10

121:4: versnummer toegevoegd dat ontbreekt in de Liesveltbijbel van 1612

132:7: loze nootletter a niet verwerkt

143:7: hoge punt verwerkt als reguliere punt

148: verzen afwijkend van Liesveltbijbel 1612 genummerd van 1 t/m 9

Prediker

3:5-9: driekolommenzetsel van druk in één kolom weergegeven

Jesaja

29:2: versnummer toegevoegd dat ontbreekt in de Liesveltbijbel van 1612

33:21, noot, *hulpe*: punt aan geregeleinde verwerkt als afbreekteken

42:19: versnummer toegevoegd dat ontbreekt in de Liesveltbijbel van 1612

Baruch

hoofdstuk 4: versnummering naar Vulgata (editie Eweber/Gryson 2007) omdat de hoofdstukgrens in de Liesveltbijbel 1542 anders ligt

Daniël

3:32: versnummer overgeslagen omdat dit vers van de Liesveltbijbel 1612 in de Liesveltbijbel 1542 niet voorkomt

3:68: versnummer overgeslagen omdat dit vers van de Liesveltbijbel 1612 in de Liesveltbijbel 1542 niet voorkomt

Micha

1:8: in broodtekst afwijkende nootletter a verwerkt als b

4 Ezra

15:35, *ghesterte*: streepje boven e opgevat als afbreekteken

Tobias

6:16: in Liesveltbijbel 1612 ontbrekend versnummer toegevoegd

Judit

5:11, *zijnre*: punt aan geregeleinde verwerkt als afbreekteken

11:11: hoge punt verwerkt als reguliere punt

15:2: in Liesveltbijbel 1612 ontbrekend versnummer toegevoegd

16:32-36: nummering wijkt af van Liesveltbijbel 1612, die hier een evidente zetsfout heeft

Wijsheid

11:15: hoge punt verwerkt als reguliere punt

11:17: hoge punt verwerkt als reguliere punt

Jezus Sirach

hoofdstuk 1: versnummering naar Vulgata (editie Eweber/Gryson 2007); vers 14 en 15 van de Liesveltbijbel 1542 zijn hierin verwisseld, versnummer 31 ontbreekt, vers 32 in deze versie van de Vulgata niet aanwezig

2:6: hoge punt verwerkt als reguliere punt

hoofdstuk 16, 17, 28, 29, 32: versnummering naar Vulgata (editie Eweber/Gryson 2007). In hoofdstuk 29 ontbreken in de Vulgata verzen 16 en 17, in hoofdstuk 32 ontbreekt in de Liesveltbijbel vers 23

34:11-12: versnummers afwijkend van Liesveltbijbel 1612 geplaatst

hoofdstuk 38-39: versnummering naar Vulgata (editie Eweber/Gryson 2007) vanwege afwijkende hoofdstukgrenzen in de Liesveltbijbel 1542

40:2: versnummer anders geplaatst dan in de Liesveltbijbel 1612, die hier een aperte zetsfout heeft

Gebed van Salomon

In Liesveltbijbel 1612 opgenomen in 2 Kronieken 6:12-20. Hier verzen genummerd van 1 t/m 8

1 Makkabeeën

titel hoofdstuk 2: hoge punt verwerkt als reguliere punt
2:38, *bleuen*: komma verwerkt als afbreekteken
2:61: hoge punt verwerkt als reguliere punt
3:13, *vergaderde*: komma verwerkt als afbreekteken
12:1, *mannen*: loze nasaalstreep niet als cursieve *n* opgelost

2 Makkabeeën

6:28, *achter*: punt aan regeleinde verwerkt als afbreekteken
12:40: loos afbreekteken achter *wil* niet verwerkt
14:2-3: versnummering naar Vulgata (editie Eweber/Gryson 2007)
15:8, *vermaende*: punt aan regeleinde verwerkt als afbreekteken

Matteüs

5:14, *op eenen*: loos afbreekteken na *op* niet verwerkt
6:18: ontbrekende nootletter in het vers geplaatst
15:33: hoge punt verwerkt als reguliere punt

Lucas

3:24-36: de geslachtslijst van Jezus is in de druk in twee kolommen onder elkaar gezet (waarbij twee namen in vers 35 zijn weggevallen). De kolommen lopen op de volgende pagina door. In de editie is deze typografische vormgeving losgelaten en is de tekst lineair weergegeven. De verzen 29-32 (*die was een sone Matta - die was een sone Naasson*) bevinden zich in de druk op de voorgaande pagina (folio NN6r).
14:27, noot: foutieve nootletter a verwerkt als b
20:17, noot: in de druk staat *psa vi*, daaronder: *c.xlmo*. Evidente verwisseling van zetsel, weergegeven als *psalmo c.xvij*. (bij de verwijzing naar de Psalmen is in de kanttekeningen van de Liesveltbijbel de Vulgata-nummering aangehouden)

Johannes

4:21, *comen*: punt aan eind van regel verwerkt als afbreekteken

Romeinen

1:16, noot: foutieve nootletter a verwerkt als b
8:29: foutieve nootletter c verwerkt als d

1 Korintiërs

15:33, noot a: verdwaalde losse letter d naast margeletter E in *viericheydt* niet verwerkt

Efeziërs

Boektitel ontbreekt, daarvoor de overgangsregel op de voorgaande pagina genomen

1 Tessalonicenzen

5:23, noot: foutieve nootletter b verwerkt als a

1 Petrus

5:11: hoge punt verwerkt als reguliere punt

Hebreeën

4:1, *belofte*: komma aan eind van regel verwerkt als afbreektken

13:15: foutieve nootletter a verwerkt als b

Jakobus

1:3: vers niet in de Liesveltbijbel 1612, versnummer toegevoegd

Openbaring

21:25-26: deze verzen staan in de Liesveltbijbel 1612 in omgekeerde volgorde

Register OT

letter S, *Sem ende Iap bedecken haers vaders scamelheyt*: de letters *me* in *scamelheyt* zijn in het zetsel naar de regel erboven geschoven en in de editie op de evident bedoelde plaats gezet

Register NT

s.v. Christus sterft: het woord *Roma* is in het zetsel verschoven en in de editie een regel hoger geplaatst